

*Інна Михайлівна СТАРОВОЙТЕНКО,
науковий співробітник Інституту української археографії та
джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України,
кандидат історичних наук (м. Київ)*

РОДИНА ЧИКАЛЕНКІВ У ГРОМАДСЬКО- КУЛЬТУРНОМУ ЖИТТІ УКРАЇНИ

Розкрито роль і внесок у громадсько-культурне життя України родини відомого українського громадсько-політичного діяча, мецената, видавця, майнового землевласника Є. Х. Чикаленка – дружини Марії Вікторівни, дітей Ганни, Вікторії, Лева та Петра. Відзначено їхню непохитну відданість національній ідеї, успадковану від батьків.

Ключові слова: Є. Х. Чикаленко, М. В. Чикаленко, Л. Є. Чикаленко, Г. Є. Чикаленко, П. Є. Чикаленко, В. Є. Чикаленко.

The work describes the role and contribution into the social and cultural life of Ukraine of the family of the prominent Ukrainian public and political figure, patron, publisher, landlord Ye.Kh. Chikalenko – wife Mariya Viktorivna, children Hanna, Viktoriya, Lev and Petro. Their firm devotion to the national idea inherited from the parents is highlighted.

Key words: Ye.Kh. Chikalenko, M.V. Chikalenko, L.Ye. Chikalenko, H.Ye. Chikalenko, P.Ye. Chikalenko, V.Ye. Chikalenko.

Раскрыта роль и вклад в общественно-культурную жизнь Украины семьи известного украинского общественно-политического деятеля, мецената, издателя, имущественного землевладельца Е. Х. Чикаленка – жены Марии Викторовны, детей Анны, Виктории, Льва и Петра. Отмечено их непоколебимую преданность национальной идее, унаследованную от родителей.

Ключевые слова: Е. Х. Чикаленко, М. В. Чикаленко, Л. Е. Чикаленко, Г. Е. Чикаленко, П. Е. Чикаленко, В. Е. Чикаленко.

Серед українських родин початку ХХ ст., що виношували та плідно плекали національну ідею, помітно вирізняється велика родина Євгена Харлампійовича Чикаленка (1861–1929) – відомого українського громадсько-політичного діяча, мецената, видавця, популяризатора друкованого слова рідною мовою. Повернення цієї постаті, забутої в радян-

ські часи, в нашу історію та біографістику розпочалося лише з 1990-х рр.: саме тоді в періодичних виданнях і наукових збірниках з'явилися нариси про нього як про яскравого діяча української модерної доби. Дослідники писали про Євгена Харлампійовича як про видавця першої щоденної української газети й автора талановито написаних спогадів та інформативно цінних листів [1; 2; 7; 19; 20]. Нині в Україні перевидана частина мемуарної спадщини Є. Чикаленка – «Спогади» [34] та «Щоденники» різних періодів його життя [35; 36], також частково опубліковані листи [3, с. 603–616; 11, с. 296–336; 12; 13; 15–17; 23; 24; 30], досліджено окремі сюжети його епістолярію [22; 24; 25–30]. Зазначені джерела дають матеріал для об'єктивного відтворення ролі та значення відомого українця в історії українського націотворення, початок якого співпав із добою активної громадської діяльності Євгена Чикаленка.

Окрім відомих уже історії громадських заслуг, Є. Чикаленко був ще й батьком великої родини, яку складали п'ятеро дітей. Дружиною Євгена Харлампійовича була Марія Вікторівна Садик, із якою він повінчався у 1883 р. Усі діти Чикаленків виростили в атмосфері поваги до рідного слова, українських народних традицій, обізнаності з новинами української літератури та її творцями: М. Коцюбинським, В. Винниченком, талановитими драматургами братами Тобілевичами та ін., були учасниками традиційних українських зібрань, літературних журфіксів, що проводилися у їхній родині. Так, старша дочка Ганна (1885–1964) згадувала, що вона була слухачкою, а часто й декламаторкою на тих незабутніх зустрічах: читала заборонену поезію та уривки з нелегальних творів М. Драгоманова [33, с. 345]. Як свідчать спогади її та З. Мірної [18, ч. 25, с. 4, ч. 26, с. 4, ч. 28, с. 8], домінуючою у родинному вихованні Чикаленків була національна ідея, а тому всі діти Євгена Харлампійовича стали свідомими українцями і так чи інакше прислужилися національній справі.

В даній розвідці ставимо завдання представити життєві шляхи дітей Є. Чикаленка, їх участь в історичних подіях доби, адже старший син Чикаленків Лев (1888–1965) був серед діячів студентського руху початку ХХ ст., учасником української революції та відомим науковцем на еміграції, дочка Ганна – перекладачкою, публіцисткою та активною учасницею міжнародного жіночого руху 1920–1930-х рр., Вікторія

(1887–1964) – перекладачкою, син Петро (1892–1928) також брав активну участь в українському державотворенні 1917–1920-х рр., служив у посольстві України в Царгороді, певний час секретарював у В. Винниченка. Перелік цих заслуг переконує дослідника у необхідності написання біографічного нариса про місце родини Чикаленків на теренах української історії, і дана стаття буде першою спробою в реалізації такого завдання. Зазначимо, що окремі факти про Левка та Ганну Чикаленків уже відображені в історіографії: Т. Іванівська ще в 1970 р. на сторінках «Українського історика» досліджувала наукову спадщину Л. Чикаленка [6], а автор даної розвідки – Г. Чикаленко як діячку жіночого руху [21].

Батьківщиною Лева, Ганни, Вікторії та Петра Чикаленків стали багаті краєвидами та красою степові Перешори – родинний маєток Є. Чикаленка, що знаходився тоді в Ананьєвському повіті на Херсонщині. У 1899 р. Є. Чикаленко прикупив ще одне помістя на Полтавщині – у с. Кононівка, тоді Пирятинського повіту. У тих селах і минули кращі дитячі роки Чикаленків. Згадані маєтки відвідували найвідоміші українці: там часто гостювали М. Лисенко, С. Єфремов, М. Коцюбинський, М. Комаров, Ф. Матушевський, А. Ніковський, В. Винниченко, брати Тобілевичі, О. Кониський та багато ін. Окремі проводили в Перешорах або Кононівці й цілі відпустки, а А. Ніковський готувався у перешорській садибі до складання державних іспитів в Одеському (Новоросійському) університеті. Показовим для підтвердження гостинності Чикаленків став спогад С. Єфремова про його перший візит у товаристві О. Кониського влітку 1898 р. до Є. Чикаленка у Перешори. Приїхавши у Мардаровку – залізничну станцію, з якої треба було їхати до перешорського маєтку, гості захвилювалися, бо на той час мало знали господарів і остерігалися потрапити в «аристократичну атмосферу» чи до «якогось занадто бонтонного дому». Проте їхні сумніви розвіяла юрба гостей, побачена на подвір'ї Чикаленків. Були там і знайомі обличчя, відтак прибулі відчули, що «попали в гостинну, просту й щиру атмосферу, в якій одразу почувалося легко і хороше» [5, с. 199]. Такі відчуття були не в одного С. Єфремова, а й у всіх, хто відвідував Чикаленків.

Не зважаючи на зайнятість Євгена Харлампійовича господарськими та громадськими справами, він, як батько, части-

ну часу віддавав вихованню дітей, часто беручи їх із собою в улюблений херсонський степ, на господарські угіддя та в кошари з худобою, намагався прищепити малолітнім дітям любов до мальовничої природи, що їх оточувала, розуміння ними рослинного та тваринного світів. Другим напрямом у родинному вихованні Чикаленків було прищеплення любові до свого народу та його традицій, а тому батько схвалював демократичні стосунки дітей із простими людьми, усіяко плекав у родині національні традиції.

У родині Чикаленків ніколи не цуралися рідного слова. Цим вони дивували навколишніх панів, які часто робили закиди: що це за пан, якщо він говорить «мужицькою мовою». На подібні зауваження селяни відповідали, що їхній пан і його діти знають і іноземні мови, але розмовляють рідною, батьківською, і цим дуже пишалися. А коли хтось із сусідів-панів зневажливо висловлювався про українську мову, називаючи її мовою кучерів, куховарок і неінтелігентних людей, то Є. Чикаленко розривав із ними усякі стосунки.

У 1900 р. Є. Чикаленко з родиною переїхав до Києва й оселився на вул. Маріїнсько-Благовіщенській, № 56. Зазначений будинок був розташований у кварталі, що звався тоді українським, поряд із будинками Старицьких, Лисенків, Косачів, О. Кониського. Близько двох десятиріч він притягував «духовних родичів» із усієї України. У ньому проходили традиційні Чикаленкові «понеділки». Д. Дорошенко називав ті зібрання «справжнім українським політичним та культурним салоном», із якого вели початок не одна літературна справа чи задум політичного характеру. Оселю Чикаленків Д. Дорошенко ще називав всеукраїнським осередком, бо в ній відбувалися з'їзди Загальної Української Організації та Товариства українських поступовців, прийоми чужоземних гостей. Вони традиційно збиралися на великодні або різдвяні свята і називалися в родині «хатньою революцією», що супроводжувалася «мобілізацією стільців, столів та самоварів, варенням та печенням на кухні» [35, с. 351]. М. Єремійв, представник молодшого покоління українців, у спогадах про Центральну Раду писав, що із вибухом революції у Києві оселя Чикаленків залишалася так само популярною і стала фактично тимчасовим центром українського політичного життя. Саме там молодий діяч познайомився зі старшими українцями – С. Єфремовим,

Д. Дорошенком, П. Понятенком, М. Синицьким [4]. У київському будинку Євгена Харлампійовича знаходили притулок ті однопумці, котрі при його допомозі перебралися до Києва і не мали власного помешкання. Серед них – А. Ніковський, В. Винниченко, М. Павловський.

Не відставала від Євгена Харлампійовича і його дружина – Марія Вікторівна, котра всіляко підтримувала чоловіка у всіх його громадських починаннях, а за рік після переїзду в Київ, 1901 р. сама заснувала Українську жіночу громаду. Зібрання нової організації також проходили у київській оселі Чикаленків і збирали відомих українок міста: М. М. Степаненко (дружину В. Степаненка), О. Романову, М. Тимченко, М. Левицьку, Л. Старицьку-Черняхівську, М. Гоженко (дружину Б. Матюшенка), М. Грінченко та Г. Чикаленко. Жіноцтво ставило завдання виховувати власних дітей в українському дусі, розповсюджувати за власний кошт у селах українські книжечки та усіяко пропагувати українство [14, с. 113, 116–118]. Можливо, членство в цій першій національній Жіночій Громаді, сформувало зокрема з Ганни Чикаленко відому діячку міжнародного жіночого руху.

Отже, у родині Чикаленків відбувалися постійні зібрання української інтелігенції, літературні журфікси, а згодом і партійні з'їзди, що не проходили поза увагою дітей. Останні, по суті, й виростили та формувалися в громадській українській атмосфері.

Діти Є. Чикаленка мали добру освіту: спочатку навчалися в одеській гімназії, де прослухали курс відомого педагога Л. А. Смоленського, а далі Лев, Ганна та Вікторія здобували знання у престижних вузах Європи, бо батько сповідував принцип: «Учитися треба за кордоном, працювати дома. У нас така обмаль інтелігенції, що не повернутись працювати на Україну, на національним ґрунті – просто зрада» [18, ч. 26, с. 4]. Ганна студіювала природознавство у Лозаннському університеті. Закінчила навчання з добрими результатами. В останні семестри (1,5 року) була призначена асистенткою зоології в університеті. Згодом дівчина стала слухачкою літературно-історично-філософських студій у Парижі, вивчала літературу та філософію у Шотландії, закінчила Единбурзький університет. З її листів до С. Єфремова відомо, що, навчаючись в Единбурзі, вона починає перекладати тво-

ри європейських авторів — французьких і англійських письменників для газети «Рада». Є. Чикаленко пропонував дочці подавати для газети ґрунтовні статті про національний рух в Ірландії та Шотландії. Вони публікувалися та користувалися популярністю у читачів. Як засвідчує лист Ганни до батька від 5 травня 1909 р., дівчина пропонувала йому для «Ради» цикл фейлетонів етнографічно-історично-політичного змісту з історії недержавних націй: кельтської й англосаксонської, а також народів Ірландії [8, № 35799], бо досліджувала в Единбурзі кельтський і провансальський національні рухи та боротьбу Ірландії за гомруль (автономію).

Після вдалого перекладу дівчиною з провансальської мови Ф. Містраля, опублікованого в ЛНВ, Є. Чикаленко пропонує дочці, за його фінансової підтримки, скласти та реалізувати проект видання перекладів світових класиків (французьких, італійських) українською мовою. Але задум не був реалізований у зв'язку з початком Першої світової війни. Чоловіком Ганни у 1912 р. став німець Зігмунд Келлер. Подружжя у воєнні роки було заслано до Пермської губернії.

Лише 1917 р. Келлери повертаються в Україну. У листі від 22 серпня 1917 р. Ганна писала батькові, що шукала учительську посаду [10, № 858]. Вона знайшла її у Борисполі: в українсько-російській гімназії викладала французьку мову. Рік своєї педагогічної праці жінка назвала одним із найкращих у житті. Ганна також мала офіційне право на викладання англійської мови, географії та природознавства, історії та історії західної літератури [36, с. 264–266].

У 1918 р. вона перекладає французькою та англійською мовою державні документи для іноземних кореспондентів, котрі висвітлювали події в Україні. Переклади їй замовляв відомий державний діяч, член Центральної ради — О. Шульгин. Він також пообіцяв Ганні посаду перекладача при секретареві з національних справ, за умови формування відповідного секретаріату [36, с. 265].

Того самого року Ганна у складі дипломатичної місії виїхала до Швейцарії та працювала в українському посольстві в Берні до самої його ліквідації. Перекладала на іноземні мови матеріали про Україну для видань посольства. У кінці 1920 р. була переведена до Берлінського посольства [32].

Отже, від 1918 до 1964 р. Ганна проживала на еміграції: спочатку в Берні, потім — м. Берліні, Кілі, Женеві, а останні роки знову в Німеччині, у м. Тюбінгені. Там і згасло її життя у притулку для тяжко та безнадійно хворих. Стосунки Ганни з чоловіком після 1918 р. стали швидше дружніми, ніж романтичними, бо вона писала батькові про можливе розлучення із Зігмундом у зв'язку зі зміною його політичних поглядів, зміцненням у кожного з них національних почуттів [36, с. 262].

У 1920 р. Ганна, у зв'язку з непевним становищем українського посольства у Берні, мріє повернутися до викладацької праці, цікавиться через батька посадою у жіночих гімназіях Галичини. Є. Чикаленко розшукав їй вакансію викладача французької мови в Українському дівочому інституті Перемишля, але нею Ганна не скористалася, бо залишилася працювати при посольстві, хоча педагогічну справу вважала для себе найвідповіднішою. У Берні жінка жила з родиною Шульгиних, а з весни 1920 р. — поруч із Л. Шишмановою-Драгомановою.

Є. Чикаленко неодноразово писав знайомим про те, що найбільше з усіх дітей він був задоволений Ганною. З. Мірна згадувала його слова: «З усіх моїх дітей я більше за все задоволений долею Галі, бо вона на своїй дорозі. Вона досконало знає чужі мови, а це тепер так потрібно для нас» [18, ч. 28, с. 8].

Роки еміграції стали найактивнішою частиною життя старшої дочки Євгена Харлампійовича. Вона стає співзасновницею українських жіночих організацій, учасницею міжнародних жіночих конгресів і популяризаторкою українських національних проблем. У 1919 р. бере активну участь в організації Національної Ради українських жінок у Кам'янці-Подільському, кінцевою метою якої було здобуття незалежності для української нації. Осередки Ради функціонували у Берліні та Празі. Г. Чикаленко-Келлер стала секретаркою Ради й автором її статуту.

У 1920 р. Ганна бере участь у жіночому конгресі в Женеві, зокрема виступає з короткою англійською промовою, бере участь у всіх дискусіях, знайомиться з відомими діячками жіночого руху. Загалом, вона була задоволена цією справою, бо писала у листі до батька: «Врешті все, що могла одна душа зробити, то я зробила, я напишу справоздання до «Нашої мети» і також пошлю Черняхівській (вона президент «Союзу українок»), і її попрошу в газетах умістити»

[36, с. 262]. Ганна — учасниця жіночих форумів у Гаазі, Римі, Копенгагені, Осло. Репрезентувала українське жіноцтво на Конгресі Інтернаціональної жіночої ради у Вашингтоні, міжнародній Жіночій лізі миру та свободи. Усвідомлюючи важливість співпраці українських жінок із останньою організацією, діячка залучає до неї М. Грушевську, яка на початку 1920-х рр. проживала у Швейцарії, Л. Старицьку-Черняхівську, спробувала приєднати до Ліги і М. Донцову (подала відомості про неї до Інтернаціонального бюро). Писала останній, що їй часто доводилося очолювати Женевську українську секцію Ліги [33].

У жовтні 1924 р. Ганна разом із Оленою Охримович-Залізник ініціювала заснування українського товариства жінок із вищою освітою у Львові. Як писав часопис «Наше життя» (Нью-Йорк, 1964. — Ч. 5) у 1925 р. Ганна дала поштовх для об'єднання існуючих жіночих товариств у США у Союз українок Америки.

Також донька Є. Чикаленка відома як талановита публіцистка на еміграції та в Галичині, котра знайомила читачів зі становищем міжнародного жіночого руху, його формами та кращими традиціями, писала про письменниць світового значення, подавала літературні огляди їхніх творів [37, с. 3]. На початку еміграції перекладала для французьких і швейцарських журналів твори І. Франка, М. Коцюбинського, Ю. Федьковича.

Середня дочка — Вікторія Чикаленко навчалася у Франції та Італії, студіювала археологію та історію скульптурного мистецтва, закінчила Міланську Академію мистецтв. З 1908 р. її також зацікавили переклади. Першою вдалою спробою дівчини стали праці «Земля» та «Зорі» В. Лункевича — російського історика природознавства та популяризатора-біолога, перекладені з російської мови українською. Дівчина перекладала їх за порадою самого автора, з яким зустрічалася за кордоном. Їх видало Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг у Петербурзі. У листі від 16 грудня 1908 р. П. Стебницький так писав про перші переклади Вікторії батькові: «Переклад «Зір» я перечитав — дуже гарний, чистою чикаленковою мовою написано. Майже нема чого поправляти» [10, № 699]. Цей кореспондент неодноразово їй у подальшому відзначав гарну мову перекладачки.

Вікторія була найтісніше прив'язана до театральнo-аматорської діяльності, що розгорнулася у 1902–1917 рр. у маєтку с. Кононівки та полягала у постановці відомих українських вистав для сільських глядачів. В одному з листів до

П. Стебницького вона подавала репертуар їхнього колективу на великодні свята. Дівчина була там декоратором, суфлером і перукарем [9, № 52887].

Вікторія спілкувалася з М. Коцюбинським, П. Стебницьким, С. Єфремовим.

У роки Першої світової війни вона працювала у Гомельській міській лікарні сестрою-жалібницею. У заміжжі була за відомим політичним і державним діячем — О. Скорописом-Йолтуховським. Перші роки подружнього життя припали на нелегкі часи, оскільки чоловіка призначили губернiальним старостою, представником УНР на окупованих землях Холмщини, Підляшшя та Волині і молодята частину 1918 р. прожили у м. Бересті, долаючи численні труднощі. Звідти Вікторія за чоловіком, інтернованим поляками, поїхала до Варшави, а в кінці літа 1919 р. Скорописи вже разом перебралися до Австрії та проживали у Відні. Але сподівалися повернутися до Кам'янця і з нетерпінням очікували румунської візи, щоб потрапити до України через Румунію [36, с. 132–133], бо не були певними у матеріальному становищі, працевлаштуванні та майбутньому взагалі.

Із отриманням О. Скорописом-Йолтуховським посади в санітарній місії Червоного Хреста та зміною політичної ситуації в Україні, подружжя вирішило залишитися до певного часу в Австрії. Хоча думка про повернення додому не полишала їх, бо й на початку 1920 р. О. Скоропис-Йолтуховський міркував у листі до Є. Чикаленка: «Мені все більше видається раціональною необхідність повороту на Україну. Треба бути там на місці не для політичних якихось планів, а просто хоч би для того, щоб гречку сіяти, щоб мати з чого кашу зварити. [...] Я ж думаю, що все ж ця спроба далеко краще, ніж тут за кордоном тинятися, ледарювати і то під загрозою завжди, що ось-ось опинишся без місця, а тут купити тисяч 10–12 романівських рублів — їх би вистарчило на те, щоб від Одеси, чи звідки там, добратися до Перешор і глиняну мазанку при особистій праці за літо поставити» [36, с. 230–231]. Його бентежила відсутність конкретної та корисної праці на еміграції та атмосфера, що склалася серед українців. Свій запал діяч втілює у культурно-просвітні заходи, виступи таборової української трупи, що працювала в Австрії серед полонених українців [36, с. 230].

Щоб уникнути усіляких підозр, О. Скоропис-Йолтуховський планував повернутися до України у складі мі-

сії Міжнародного Червоного Хреста, бо був певний, що на батьківщині його чекала важлива, відповідальна та позитивна праця. «Думаю, що вже сама присутність на місці, в селі людей із західноєвропейським досвідом підносила б українську справу і вартість її в очах у всіх наїзників. Розуміється, що при тім треба свою мазанку ліпити, щоб кожен, бачачи це, домірковувався, що прийшла пора кінчати революцію й грабіж, а пора за працю братися», — писав він Є. Чикаленкові [36, с. 255]. Але задуми залишилися нереалізованими. Видно, що на початку 1920 р. Скоропису пропонували посаду радника посла в Естонії та Литві, але він від неї відмовився.

Вікторія Чикаленко в еміграційний період продовжує займатися перекладами. Ще проживаючи у Відні, вона переклала комедію А. Франса «Сильвестр Бонар», працю Л. Карно з історії французької революції [36, с. 446]. У 1922 р. писала П. Стебницькому, що переклала російською «Чернігівку» М. Костомарова та кілька оповідань, твори А. Стороженка, збірку казок для дітей із природознавства та збиралася усе те видавати.

Згодом подружжя переїздить до Берліна, де О. Скоропис-Йолтуховський приєднується до Союзу українських хліборобів-державників, підтримує гетьмана П. Скоропадського, стає відомим політиком, одним із ідеологів українського монархізму. У 1922 р. у Берліні у них народився син Василь.

Старший син Є. Чикаленка, Лев, із 1907 р. студіював природничі науки у Лозаннському університеті: 2 роки вивчав геологію у професора Люжеона. Але у 1909 р. залишив вуз, згадуючи, що таке рішення він прийняв під впливом Ф. Вовка, який гостював у них у Києві того року. Зокрема, цю подію хлопець згадував так: «Кількаденне перебування навесні 1909 року видатного українського науковця природника і Хв. Вовка в нашій родині у Києві спричинилося до великої зміни в моєму житті. [...] З розмов на Благовіщенській, 56, а ще більше в садочку коло нашого дому, пізнали ми один одного докладніше і, як наслідок цих розмов, було з його боку запрошення прийняти уділ в його експедиції на Волині, намова кинути Лозану (Швейцарія), де я студіював геологію та їхати восени до Петербургу вступити до тамошнього університету, щоб присвятити в майбутньому свою працю українській антропології» [38, с. 34]. Через репутацію неблагонадійного Левкові з великими труднощами вдалося вступити до Петербурзького

університету лише в 1912 р. Він знову обирає природничий факультет, спершу головним предметом географію, а згодом під керівництвом Ф. Вовка археологію зі спеціалізацією у галузі передісторичної антропології й археології. Хлопець виявляє інтерес до культур палеоліту та неоліту, проводить антропометричні досліді у різних регіонах України, бере участь у етнографічних та археологічних експедиціях. Перша його експедиція у товаристві Ф. Вовка та ще кількох студентів відбулася у тому ж 1909 р. на Волинь. Вони розкопували палеолітичне селище біля с. Городок, побували в Житомирі, багатьох селах Волині. Про цю експедицію Л. Чикаленко залишив цінні спогади у «Літописі Волині» [38]. Також Левко став учасником археологічної експедиції у с. Мезин на Чернігівщині. У 1913 р. почав публікувати свої перші наукові праці, про що писав батькові у листі від 12 травня 1913 р. [8, № 35830]. Ф. Вовк запропонував Л. Чикаленкові самотужки опрацювати матеріали тієї експедиції. І тоді молодий дослідник звертається до російського професора М. Ростовцева за консультацією щодо методики дослідження того матеріалу та отримує від нього цінні рекомендації: поважний учений гуманітарій запропонував Левкові для дослідження знахідок мистецтва використати методи природничих наук. Левко прислухався до цих порад і став, за словами Т. Іванівської піонером у своїх дослідженнях [5].

Із листів стає відомо, що Левко активно включився у громадсько-політичне життя Петрограда та Києва у 1917 р. У столиці його захопила вже перша революційна хвиля. З березня хлопець стає активним учасником українських мітингів. Повернувшись до Києва, з травня 1917 р. Левко входить у виконавчий комітет Київської ради робітничих і солдатських депутатів, отримує платну посаду у Центральній Раді. У листах від 2 та 20 серпня 1917 р. син інформував батька про київські події, політичний курс Центральної Ради, висловлював своє невдоволення ним [10, № 869, 870].

За більшовицького панування у Києві Левко працював в Академії наук, за української влади – у міській управі [36, с. 378], викладав географію у київській гімназії на Лук'янівці, живучи в квартирі на Львівській площі, яку йому залишило подружжя Дорошенків. Окрім того, займався державною діяльністю: був делегатом з'їздів, входив до складу місії, що вели переговори у 1920 р. із П. Врангелем та у Варшаві із

Б. Савінковим [36, с. 498]. У 1920 р. його кандидатуру виставили на міністра праці в уряді УНР, але від пропозиції він відмовився, перебуваючи на посаді радника міністра внутрішніх справ в уряді О. Саліковського [36, с. 476]. Діяч мав у той час тісні зв'язки з соціалістами-федералістами.

Восени 1920 р. Лев перебував у Тарнові, звідти переїхав до Варшави, а потім збирався їхати через Чехію у Німеччину. У 1923–1926 рр. проживав у Празі, продовжував там наукові студії. 1924 р. склав іспити на доктора філософських наук при Вільному українському університеті у Празі. Читав лекції з антропології, етнології та археології в Українському педагогічному інституті ім. М. Драгоманова, працював лаборантом у передісторичному відділі Чеського національного музею. У 1926 р. переїхав до Парижа. У Паризькому інституті палеонтології людини у Сен-Жермені вивчав знамениті колекції палеолітичних селищ Франції та північної Африки. Звідти 1928 р. переїхав до Польщі, де перебував до 1939 р. Там також займався науковою роботою: упорядковував матеріали археологічних експедицій, що працювали на Київщині. Працював і в Кракові та музеї Академії наук Польщі. У 1942 р. — у львівському археологічному комітеті, досліджував кераміку Трипільської культури та колекції музею НТШ. Т. Іванівська називала Л. Чикаленка оригінальним дослідником, який поєднав у своїх студіях методи точних наук і мистецтво, підпорядкувавши перші вивченню другого. Дослідниця узагальнювала: «Він у своїх дослідках не обмежується схарактеризуванням речі, він використовує фактичні дані для виявлення суті художнього процесу — чому саме й для чого з'явилися ті чи інші художні форми, його цікавлять основи мистецтва — його походження, хід розвитку» [5, с. 135]. Л. Чикаленко був автором наукових термінів «ритмографіка» (походження графічного мистецтва від ритмічних рухів) та «вівіфікаціонізм» (оживлення, породження тваринних і рослинних мотивів із геометричного орнаменту). Він використав новаторські методи у дослідженні орнаменту. Л. Чикаленко був членом наукових товариств і організацій: із 1911 р. — співробітником Російського антропологічного товариства при Петербурзькому університеті, з 1917 р. — дійсним членом київського УНТ, 1923 р. — Українського історико-філологічного товариства у Празі, Товариства перед істориків Чехословацької республіки, 1932 р. — НТШ у Львові, з 1949 р. — дійсним членом УВАН.

Середній син Петро Чикаленко був учасником бойових дій Першої світової війни, прилучився він і до подій української революції. 1917 р. Юнака призначили начальником міліції у м. Канів, де він збирався організувати добровольчу українську міліцію [10, № 873]. У листах до батька описував побачене та пережите і зізнавався, що постійно згадував його та зважував, як би він вчинив у певній ситуації. «Згадую тебе дуже часто, а особливо, коли натикаюся на щось живе у життю і не знаю як до нього ставитися, то зразу починаю думати, якби мій батько в такому разі поступив, або підшукую аналогічного випадку», – писав Петро 10 липня 1917 р. [10, № 874]. За наказом П. Корнілова хлопцеві влітку 1917 р. треба було йти на фронт, але у липні він подав заяву-прохання про вступ до школи прапорщиків і був прикріплений до Першого українського запасного полку, з якого йшов набір для навчання. У 1919 р. Петро служив секретарем в українському посольстві у Царгороді. Після встановлення радянської влади в Україні він, як і менший син Іван, не емігрував, а залишився вдома та працював у різних державних видавництвах. У 1925 р. став завідувачим українським відділом Держвидаву в Одесі.

Отже, даний нарис засвідчує, що усі діти Є. Чикаленка успадкували від батьків глибоку любов до українства, запозичили в Євгена Харлампійовича непохитну відданість національній ідеї, що була змістом його життя. Вони пронесли її через усі життєві перипетії, натхненно працюючи для українства на значній відстані від батьківщини, не розриваючи, таким чином, з нею того духовного зв'язку, який був закладений у них демократичною родиною, що дала їм життя та відповідне виховання.

1. *Верменич, Я.* Євген Чикаленко – громадський діяч, публіцист, меценат [Текст] / Я. Верменич // *Історія України: маловідомі імена, події, факти.* – К., 1998. – Вип. 3. – С. 159–174.
2. *Верстюк, В.* Євген Чикаленко – будитель нації [Текст] / В. Верстюк // *Влада і політика.* – 2001. – № 14. – С. 18; № 15. – С. 18.
3. *Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького* [Текст] / упоряд. : С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник – Д. : Гамалія, 1997. – Вип. 1 – 888 с.
4. *Єремійв, М.* За лаштунками Центральної Ради [Текст] : сторінки зі спогадів / М. Єремійв // *Укр. історик.* – Нью-Йорк та ін., 1968. – Ч. 1–4. – С. 94–104.

5. *Єфремов, С.* Про дні минулі [Текст] : [спогади] / С. О. Єфремов // Молода нація. – 2004. – № 1.
6. *Іванівська, Т. Л. Є.* Чикаленко як археолог [Текст] / Т. Л. Іванівська // Укр. історик. – Нью-Йорк, 1970. – Ч. 1–3. – С. 132–139.
7. *Іванченко, Р.* До глибини власної кишені [Текст] : меценатство й укр. л-ра та журналістика / Р. Іванченко, О. Іванченко // Дивослово. – 2000. – № 5. – С. 9–14.
8. ІР НБУВ. – Ф. 1.
9. ІР НБУВ. – Ф. 3.
10. ІР НБУВ. – Ф. 44.
11. Листи до Михайла Коцюбинського [Текст] / упоряд. та комент. В. Мазний ; Чернігів. літ.-меморіальний музей-заповідник М. М. Коцюбинського ; Ін-т літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Ніжин, 2003. – Т. 4 : Науменко – Яновська. – 400 с.
12. Листи Є. Чикаленка до В. Липинського [Текст] // Укр. Вільна Акад. Наук у США / ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1999. – Зб. 4. – С. 263–346.
13. Листи Євгена Чикаленка з еміграції до Сергія Єфремова (1923–1928 рр.) [Текст] / НАН України ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського / упорядкув., вступ та комент. І. Старовойтенко. – К., 2003. – 107с.
14. *Лівицька, М.* На грані двох епох [Текст] / Марія Лівицька. – Нью-Йорк, 1972.
15. *Миронець, Н.* З епістолярної спадщини громадсько-політичних діячів України (1917 р.) [Текст] : листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком та П. Я. Стебницьким / Надія Миронець // Укр. іст. журн. – 1997. – № 5. – С. 119–135 ; № 6. – С. 103–122.
16. *Миронець, Н.* «Історія наша – се... боротьба за національне існування...» [Текст] : (листування Є. Х. Чикаленка з В. К. Винниченком, травень – грудень 1908 р.) / Надія Миронець // Пам'ять століть. – 2001. – № 6. – С. 3–33 ; 2002. – № 1. – С. 6–33 ; 2002. – № 5. – С. 2–34 ; 2002. – № 6. – С. 115–145.
17. *Миронець, Н.* «Теперішні листи колись будуть цінним матеріалом для історії...» [Текст] : (листування Андрія Ніковського з Євгеном Чикаленком. 1917 рік) / Надія Миронець // Там само. – 1997. – № 5. – С. 24–43.
18. *Мірна, З. Є.* Чикаленко, як батько родини [Текст] / З. Є. Мірна // Жіноча доля. – Коломия, 1930. – Ч. 25 ; Ч. 26 ; Ч. 28.
19. *Никанорова, О.* Меценат і творець «живої історії» [Текст] : [Євген Харлампійович Чикаленко] / О. Никанорова // Урядовий кур'єр. – 2000. – 6 трав.
20. *Панченко, В.* Український Дон Кіхот [Текст] «Головний ткач» матеріальної тканини нашої історії / В. Панченко // День. – 2001. – 20 січ.
21. *Старовойтенко, І.* Ганна Келлер-Чикаленко (1885–1964) – активна діячка українського та міжнародного жіночого руху ХХ ст. [Текст] / Інна Старовойтенко // Жінка в науці та освіті : минуле, сучасність, майбутнє : матеріали 3-ї міжнар. наук.-практ. конф. Другої Міжнар. наук.-практ. конф. «Гендерний компонент у структурі вищої технічної освіти і природничих наук», 4–5 листопада 2005 р. – К., 2005 – С. 346–353.

22. *Старовойтенко, І.* Географічно-історичні сюжети в епістолярній спадщині Євгена Чикаленка [Текст] / Інна Старовойтенко // *Іст.-геогр. дослідження в Україні : зб. наук. праць.* – К., 2004. – Ч. 7. – С. 361–382.
23. *Старовойтенко, І.* Історичні перспективи України у листах Є. Чикаленка до С. Шелухіна [Текст] / Інна Старовойтенко // *Іст. журнал.* – 2005. – № 4. – С. 82–89.
24. *Старовойтенко, І.* Листи Євгена Чикаленка до Івана Липи [Текст] : із фонду Дер. архіву Одес. обл. / Інна Старовойтенко // *Слово і час.* – 2005. – № 2. – С. 72–83.
25. *Старовойтенко, І.* Листи Євгена Чикаленка як джерело дослідження його видавничої діяльності [Текст] / Інна Старовойтенко // *Наук. праці Нац. б-ки України ім. В. І. Вернадського.* – К., 2005. – Вип. 14. – С. 847–859.
26. *Старовойтенко, І.* Листи Євгена Чикаленка як джерело просопографічної інформації про автора [Текст] / Інна Старовойтенко // *Спеціальні іст. дисципліни.* – К., 2005. – Ч. 12, част. 2. – С. 232–254.
27. *Старовойтенко, І.* Листування Є. Х. Чикаленка з П. Я. Стебницьким як історичне джерело [Текст] / Інна Старовойтенко // *Археографічний щорічник.* – 2004. – Вип. 8/9 – С. 112–138.
28. *Старовойтенко, І.* Натхненний трудівник на ниві національного відродження України [Текст] : народознавчі сюжети у мемуарній та епістолярній спадщині Євгена Чикаленка / Інна Старовойтенко // *Народна творчість та етнографія.* – 2005. – № 1. – С. 21–32.
29. *Старовойтенко, І.* Події української революції в 1917–1918 рр. у листуванні Євгена Чикаленка [Текст] / Інна Старовойтенко // *Іст. журнал.* – 2004. – № 10–11.
30. *Старовойтенко, І.* Проблеми української ментальності в епістолярній спадщині Євгена Чикаленка [Текст] / Інна Старовойтенко // *Україна і світ : етнічні, науково-інтелектуальні та освітні виміри.* – 2004. – С. 88–94.
31. *Старовойтенко, І.* Три листи Євгена Чикаленка до приятелів-галичан [Текст] / Інна Старовойтенко // *Пам'ять століть.* – 2004. – № 2. – С. 143–153.
32. ЦДАВО. – Ф. 3695. – Оп. 1. – Спр. 249. – Арк. 72 зв. – [Лист Чикаленко-Келлер Г. Шелухину С. 31 грудня 1920 р.].
33. ЦДАВО. – Ф. 3849. – Оп.1. – Спр. 18. – Арк. 10. – [Листівка Чикаленко Г. Донцовій М. Б./д].
34. *Чикаленко, Є. Х.* Спогади. (1861–1907) [Текст] / Є. Х. Чикаленко ; передм. В. Шевчук. – К. : Темпора, 2003. – 416 с. : фото. – (Vita Memoriae).
35. *Чикаленко, Є. Х.* Щоденник [Текст] : у 2 т. / Є. Х. Чикаленко. – К. : Темпора, 2004. – Т. 1-2. – (Vita Memoriae).
36. *Чикаленко, Є. Х.* Щоденник. 1919–1920 [Текст] / Є. Х. Чикаленко. – К. ; Нью-Йорк : Вид. ім. Олени Теліги, 2005. – 639 с.
37. *Чикаленко, Г.* Італійські письменниці в своїх останніх творах [Текст] / Г. Чикаленко // *Жіноча Доля.* – Коломия, 1929. – 15 груд.
38. *Чикаленко, Л.* Подорож з проф. Хведором Вовком по Волині [Текст] : уривок спогадів з 1909-го року / Л. Чикаленко // *Літопис Волині.* – Нью-Йорк та ін., 1955. – Ч. 2.

Старовойтенко І. М. Родина Чикаленків у громадсько-культурному житті України.

Ключові слова: Є. Х. Чикаленко, М. В. Чикаленко, Л. Є. Чикаленко, Г. Є. Чикаленко, П. Є. Чикаленко, В. Є. Чикаленко.

На основі ґрунтовного дослідження значної джерельної бази розкрито роль і внесок у громадсько-культурне життя України відомого українського громадсько-політичного діяча, мецената, видавця, майнового землевласника Є. Х. Чикаленка та його родини. Зокрема, розкрито: діяльність дружини достойника Марії Вікторівни по заснуванню Української жіночої громади в Києві; перекладацьку та громадську діяльність дочок Ганни та Вікторії, наукові студії та дипломатичну діяльність синів Лева та Петра. Відзначено їхню непохитну відданість національній ідеї, успадковану від батьків.

Starovoytenko I.M. The Chikalenkos in social and cultural life of Ukraine.

Key words: Ye.Kh. Chikalenko, M.V. Chikalenko, L.Ye. Chikalenko, H.Ye. Chikalenko, P.Ye. Chikalenko, V.Ye. Chikalenko.

Basing on the in-depth research of various sources, the work describes the role and contribution into the social and cultural life of Ukraine of the prominent Ukrainian public and political figure, patron, publisher, landlord Ye.Kh. Chikalenko and his family. In particular the article specifies on: the activity of his wife Mariya Viktorivna on founding Ukrainian women's society in Kyiv; translating and public activity of the daughters Hanna and Viktoriya, scientific studios and diplomatic activity of the sons Lev and Petro. Their firm devotion to the national idea inherited from the parents is highlighted.

Старовойтенко И. М. Семья Чикаленко в общественно-культурной жизни Украины.

Ключевые слова: Е. Х. Чикаленко, М. В. Чикаленко, Л. Е. Чикаленко, Г. Е. Чикаленко, П. Е. Чикаленко, В. Е. Чикаленко.

На основании серьёзного исследования значительной источниковой базы раскрыта роль и вклад в общественно-культурную жизнь Украины известного украинского общественно-политического деятеля, мецената, издателя, имущественного землевладельца Е. Х. Чикаленка и его семьи. В частности раскрыты: роль жены достойника Марии Викторовны в основании Украинской женской общины в Киеве; переводческую и общественную деятельность дочерей Анны и Виктории, научные студии и дипломатическую деятельность сыновей Льва и Петра. Отмечена их твёрдая верность национальной идее, унаследованная от родителей.